

UDK: 81.272(497.6) «1866/1878»
DOI: 10.33669/KJ2024-35-05
Rad primljen: 10. 6. 2024.
Rad prihvaćen: 27. 6. 2024.

Izvorni naučni rad

Vedad Mulavdić

Druga gimnazija Sarajevo
vedoprof@hotmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-9228-1029>

Nominacija jezika u časopisu *Bosna* od 1866. do 1878. godine

Sažetak: U radu se govori o nominaciji jezika u časopisu *Bosna* od 1866. do 1878. godine. To je bio period djelatnosti Vilajetske štamparije, a časopis *Bosna* bio je zvanični politički list. U listu je bilo različitih tekstova: novinskih, administrativno-pravnih, informativnih, pa i književnih. U posmatranom periodu, o jeziku se u časopisu govori posredno, u okviru neke druge, šire tematike. U građi nalazimo tri tipa naziva za jezik: nacionalno markirani, nacionalno nemarkirani, te neutralni i opisni nazivi. Iako ne u samom početku, Vilajetska uprava je inače vodila fleksibilniju jezičku politiku, odnosno priznavala zatečeno stanje koje je odgovaralo sociokulturnim uvjetima u tom vremenu. Zbog toga je prisutno šarenilo u nominaciji jezika. Tekstovi u ovom časopisu u posmatranom periodu svjedoče o počecima okretanja od orijentalnog književnojezičkog naslijeđa u pravcu stvaralaštva na domaćem jeziku i pismu.

Ključne riječi: časopis *Bosna*, nominacija jezika, vilajetska uprava, sociolingvistika, bosanski jezik

Uvod

Nominacija jezika u prvim bosanskohercegovačkim listovima i časopisima jedno je od važnih pitanja u sagledavanju problematike standardizacije bosanskoga jezika. To se posebno odnosi na nominaciju jezika u službenom vilajetskom časopisu *Bosna* u posljednjoj deceniji vladavine Osmanskog Carstva u Bosni i Hercegovini. To je vrijeme omeđeno dvama bitnim događajima u historiji Bosne i Hercegovine: otvaranjem

Vilajetske štamparije 1866. godine u Sarajevu i početkom austrougarske okupacije 1878. godine.¹ Građa obuhvata tekstove objavljujane u ovom periodu u navedenom časopisu, u kojima se, posredno ili neposredno spominje jezik, jezičko pitanje, pa i sama nominacija jezika. Ispitivanja ovog problema su nužna kao bi se stvorila jasnija slika i u vezi s počecima procesa standardizacije bosanskog jezika u Bosni i Hercegovini. Taj proces bio je posljedica širih društvenopolitičkih i kulturnohistorijskih okolnosti, ali i djelovanja iz susjednih zemalja. Također, jezičko pitanje nije bilo u fokusu vilajetske uprave u Bosni i Hercegovini, već se ono postavilo unutar šire koncepcije reformi državnog i društvenog života koju je tadašnja vlast provodila, a sve u sklopu tzv. tanzimatskih reformi i ukupne evropeizacije života u čitavom Osmanskom Carstvu. Uporedo s ovim, procesi standardizacije jezika neodvojivi su od reforme školstva, koju je tadašnja vlast poduzimala, kao i od činjenice da je upravo u ovom periodu, otvaranjem Vilajetske štamparije 1866. godine u Sarajevu, došlo do početaka razvoja štampe u Bosni i Hercegovini i štampanja prvih listova i časopisa, na čijim stranicama se govorilo o svim tada aktuelnim društvenim pitanjima, pa tako i o jeziku. Naravno, neizbježno se nameće i pitanje modernizacije tadašnjeg književnog izraza, odnosno promjena unutar sistema orijentalno-islamske i alhamijado književnosti tog doba. Isto tako, pitanje grafije i pravopisa bilo je uključeno u ovaj sklop; doduše, ono se nije eksplicitno postavljalo, već je više odražavalo sliku utjecaja standardnojezičkih procesa sa šireg, srednjojužnoslavenskog terena. Na koncu, iako ne manje važno, tu je i utjecaj ličnosti glavnih aktera cijelog ovoga procesa: bosanskog namjesnika, valije Šerif Topal Osman-paše, kao predstavnika vlasti, s jedne strane, i Miloša Mandića, glavnog urednika časopisa *Bosna*, s druge. Unutar ovako postavljenih pitanja vidjet će se da nominacija jezika u ovom časopisu nije samo obuhvatala naziv *bosanski jezik*, već i druge etikete, nacionalno ili neutralno markirane. Sve navedeno pomoći će da se slika početaka standardnojezičkih procesa u Bosni i Hercegovini jasnije rekonstruira.

¹ Građa je obuhvatila tekstove u godištim časopisa od 1866. do 1876. godine, s napomenom da u fondu ove publikacije sačuvanom u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu nisu bila dostupna godišta iz 1877. i 1878. godine.

Dosadašnja proučavanja teme

Dosadašnja literatura ovu temu tretira s nekoliko različitih aspekata: najprije je tu historijski aspekt samog osvjetljavanja prilika u Bosanskom vilajetu u posmatranom vremenskom periodu, kulturno-historijski aspekt razvoja štampe i početaka novinske produkcije, zatim književnohistorijsko tumačenje promjena unutar kompleksa alhamija-do književnosti i književnosti na orijentalnim jezicima, kao dominantnim književnim izrazima u Bosni i Hercegovini u tom periodu, te na koncu pitanje jezika, unutar kojeg se tretira šira sociolingvistička problematika početaka standardizacije, ali i uže pitanje same nominacije jezika.

Historiografska literatura² najviše pažnje, razumljivo, poklanja samim društveno-političkim okolnostima u kojima se, najprije 1864. godine formirao Bosanski vilajet, kao upravna jedinica unutar Osmanskog Carstva, u sklopu šireg procesa reorganizacije i modernizacije uprave na cijeloj teritoriji Osmanskog Carstva (Šljivo 2016a). Iz historiografske literature saznajemo ponešto i o samoj ličnosti tadašnjeg bosanskog namjesnika i njegovoj koncepciji reformi koje je trebalo provesti na teritoriji Bosanskog vilajeta. Tako historijski izvori navode da je Topal Osman-paša na mjestu bosanskog valije proveo osam godina u periodu od 1861. do 1869. godine. Tadašnji komentatori period njegova namjesnikovanja nazivaju *sjajnim dobom* bosanske historije (Šljivo 2016a: 11). Ličnost samog Osman-paše je također zanimljiva zbog toga što je prije dolaska u Bosnu službovao u Beogradu, a spadao je u red “vrlo sposobnih osmanskih velikodostojnika” (Šljivo 2016a: 10). Zagrebačke *Narodne novine* su 1865. godine pisale da je paša “naučio poprilično *serbski* (isticanje V. M), tako da može govoriti s narodom, a nekoliko

² Kao relevantan historiografski opis ovog perioda uzimamo dvanaestotomnu Ediciju autora Galiba Šljive pod naslovom *Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878*, a naročito njezinu 6. i 7. knjigu, koje govore upravo o ovom periodu. Vidjeti: Šljivo, Galib: *Bosna i Hercegovina 1861–1869*, Edicija Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878, knjiga 6, Planjax komerc, Tešanj, 2016, kao i: *Bosna i Hercegovina 1869–1878*, Edicija Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878, knjiga 7, Planjax komerc, Tešanj, 2016. Šesta knjiga govori o periodu vladavine Topal Osman-paše u Bosni, a sedma o vremenu nakon njegova odstupanja i periodu neposredno pred austrougarsku okupaciju.

je pohvatao i od franceskoga, tako da ide u kazalište, koje ovdje konzuli igraju na francuzkom jeziku. On živi u jelu po evropejsku, prilagođuje se običajem zapadnim (...)" (Šljivo 2016a: 10). Iz ovoga se vidi smjer kojim je Topal Osman-paša želio krenuti u provođenju reformi: evropeizacija ukupnog života i prilika u Bosanskom vilajetu. Te reforme su obuhvatale široki spektar pitanja: reorganizacija vojske, novi način naplate poreza, gradnja javne infrastrukture, prvenstveno puteva, uspostavljanje Upravnog vijeća i Bosanskog sabora. Najveći zamah reforme su imale u periodu od 1864. do 1867. godine i obuhvatale su sve sfere života i politike, pa tako i kulturnu politiku. U ovom periodu "svi strani konzuli koji su bili akreditirani u Sarajevu, ili drugim mjestima ovog Vilajeta, izvještavali su svoje vlade o promjenama koje su izvedene" (Šljivo 2016a: 474). Unutar ovog općeg historijskog prikaza vremena i prilika u Bosanskom vilajetu u posljednjoj deceniji osmanske vladavine, formiranje Vilajetske štamparije u Sarajevu 1866. godine spominje se tek posredno, kao jedna od poduzetih reformi: "Uporedo sa uvođenjem novog administrativnog uređenja, počelo je razvijanje i drugih oblika savremenijeg kulturnog izražaja. Šerif Osman-paša pozvao je iz Zemuna štampara Ignjata Soprona da prenese svoju štampariju u Sarajevo. On se odazvao ovom pozivu i to je bio početak štamparske djelatnosti u Bosni i Hercegovini" (Šljivo 2016a: 411). Od listova i časopisa koji su štampani u novopokrenutoj štampariji, Šljivo spominje samo *Bosanski vjestnik*, kao "poluzvanični list" (Šljivo 2016a: 411) i *Sarajevski cvjetnik*, kao "neslužbeni sedmični list" (Šljivo 2016a: 568). Osnivanje štamparije značilo je i "početak štampanja knjiga i udžbenika na jeziku domaćeg stanovništva, počeli su izlaziti redovni ili povremeni listovi i časopisi" (Šljivo 2016a: 648). U historiografskoj literaturi čitamo i da je Vilajetska štamparija nastala "na osnovu odredaba Vilajetskog zakona po kojem u svakom sandžaku postoji štamparija", zbog čega je "Osman-paša krajem 1865. potpisao ugovor sa zemunskim tipografom Ignjatom Sopronom o otvaranju štamparije u Sarajevu" (Tepić 1998: 206). List *Bosna* se počeo štampati nakon što je vlasnik štamparije postala vilajetska vlada, a "izlazio je sve do 1878, dvojezično na turskom i bosanskom jeziku, ćirilicom Vukovim pravopisom" (Tepić 1998: 206).

Pored toga štamparija je štampala i udžbenike, vjerske knjige, zvanične objave, oglase i sl.

Očekivano, više podataka o počecima razvoja štampe i novinarstva uopće donosi kulturnohistorijska literatura, a naročito knjiga Todora Kruševca *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku* (Kruševac 1978: 41–49). Ovdje se također navodi da je početak štamparske djelatnosti usko vezan za šire reformske procese u Osmanskom Carstvu. Iako je u to doba doneseno mnogo reformskih akata i zakona, uprava “nije pitanje štampe i štampane reči (...) zakonski regulisala” (Kruševac 1978: 12). Časopis *Bosna* bio je zvanični list, koji je izlazio od 1866. do 1878. godine na četiri strane i to “dve unutrašnje strane arabicom na turskom jeziku, a dve spoljne ćirilicom na srpskohrvatskom jeziku” (Kruševac 1978: 41). Već iz ovoga je vidljivo da je pitanje jezika i pisma u časopisu veoma složeno, jer je časopis konstruiran kao dvojezični i dvografijski časopis. U svom tekstu o *Bosni* Kruševac još opisuje sadržaj lista, rubrike unutar kojih su bili raspoređeni tekstovi u njemu, a na kraju svoje analize dotiče se i pitanja jezika, kazavši da je jezik časopisa “prilično čist, udešen prema novom Vukovom pravopisu, koji se još probijao i osvajao svoje mesto, iako (...) ima dosta pravopisnih grešaka i arhaizama, nepravilnih oblika reči, mešanja jekavskog i ekavskog govora i sl.” (Kruševac 1978: 49). O časopisu *Bosna* s kulturnohistorijskog stanovišta govori i knjiga Đorđa Pejanovića *Bibliografija štampe BiH 1850–1941* (Pejanović 1961). U njoj se navodi da za vrijeme Osmanskog Carstva nije bilo precizne statistike o “čitanju novina, tiražu i pretplatnicima”, ali ipak postoje neki “oskudni i nepotpuni podaci”, koji doduše, “izgledaju pretjerani”, a prema kojima je *Bosna* imala oko 1300 pretplatnika. (Pejanović 1961: 10). List je Pejanović okarakterizirao kao “zvanične novine Bosanskog vilajeta političko-informativnog karaktera” (Pejanović 1961: 14). On također navodi podatak da je list izlazio dvojezično i dvografijski: “na srpskom i turskom jeziku, na cijelom tabaku, s jedne strane tabaka tekst ćirilicom, a s druge strane arabicom (...)” (Pejanović 1961: 14). Ukupno je izašlo 636 brojeva.

Jezik *Bosne* opisan je u knjizi *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine* (Kuna 1981). U ovoj knjizi je detaljno opisan jezik štampe, pa

i jezik samog ovog časopisa. U tekstu “Jezičke osobine lista Bosna” (Kuna 1981: 249–307), uz uvodni paragraf o općim kulturnohistorijskim prilikama u vrijeme pokretanja lista, detaljno je opisan jezik časopisa na svim nivoima jezičke strukture: fonetskom, morfološkom, sintaksičkom i leksičkom.³ Generalni zaključak je da *Bosna* “predstavlja, de facto, administrativno-pravni stil bosanskog vilajeta, iako je list političko-informativni” (Kuna 1981: 28). U pogledu jezika i pravopisa časopis “reprezentira vukovsku standardnojezičku struju, mada zbog prirode teksta sa nešto jačim slojem turcizama” (Kuna 1981: 28–29).⁴

Novija literatura (Šator 2004) ističe značaj prvih bosanskohercegovačkih listova i časopisa za procese standardizacije u Bosni i Hercegovini. U tom periodu njihov značaj vidljiv je na dva plana: najprije kao medija u kojim je prihvaćen novi tip jezika i pravopisa, a drugo kao načina da se kroz štampanu produkciju na narodnom jeziku i pismu izvrši otklon od orijentalnog književnojezičkog naslijeđa, uz ugledanje na jezik narodne književnosti kao uzor. Ovakva tendencija će se produžiti i kroz čitav austrougarski period razvoja jezika u Bosni i Hercegovini. Jezik u ovim časopisima, kao i udžbenicima, dakle u ukupnoj štampanoj produkciji Vilajetske štamparije, pripada “početnom periodu standardizacije, u kome treba sagledati razvoj pravopisne norme od 1866, kao ključne i početne godine standardiziranja jezika, do dolaska austrougarske (1878)” (Šator 2004: 23). Šator smatra da jezik u časopisu *Bosna* “pokazuje nastojanje da se jezički izraz standardizira, pa su odstupanja od današnje norme, generalno gledano, relativno mala, mada se negdje ne poštuju fonetski nego morfonološki principi” (Šator 2004: 56). Također, književnojezički izraz u časopisu *Bosna*, kao uostalom i drugi časopisi s kraja osmanskog perioda (*Sarajevski cvjetnik*, *Bosanski vjestnik*) pokazuju tendenciju “neutraliziranja razlika među postojećim literarnim tradicijama, naročito na leksičkom planu, tako da se može

³ Paragrafe u ovom tekstu napisali su: Uvod i leksičke osobine lista Bosna (Jasna Hadžimejlić), fonetske osobine (Ibrahim Čedić), morfološke osobine (Nevenka Novaković-Stefanović), sintaksičke osobine (Sreto Tanasić).

⁴ Isti tekst, uz manje modifikacije, pod naslovom “Neke osobine jezika časopisa turskog doba u Bosni i Hercegovini (druga polovina XIX stoljeća)” autorica je štampala i u zborniku *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*. Vidjeti Kuna 1991: 39–46.

govoriti o jednoj novoj jezičkoj politici koja će voditi ka standardizacijskim procesima što će zahvatiti širu jezičku zajednicu” (Nakaš 2005: 172). Jezik listova turskog perioda je “u skladu sa književnojezičkom normom koju je promovisao Vuk Karadžić (...)”, a razlog tome je “svjesna orijentacija urednika ovih listova, ali i u činjenici da je BiH za većinu stanovništva bila dijalekatska baza ista sa bazom koju je Vuk uzeo za osnovu književnog jezika” (Tanasić 2005: 350).

Do sada najkompletniji rad koji govori o pitanju nominacije jezika u listovima i časopisima u Bosni i Hercegovini jeste knjiga Edine Solak *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914.* (Solak 2014). Ova knjiga sa sociolingvističkog stanovišta opisuje tretiranje jezičkog pitanja u časopisima i listovima od pokretanja prvog bosanskohercegovačkog časopisa *Bosanski prijatelj* do kraja austrougarske vladavine. Unutar tog posmatranja posebno mjesto zauzima pitanje nominacije jezika. Nominacija jezika se u ovoj knjizi posmatra kroz nacionalne težnje pojedinih zajednica i kroz razvoj samog jezika. Također, razlikuje se tzv. *nominacija iznutra* i *nominacija izvana*, tj. kako zajednica sama imenuje jezik kojim govori, a s druge strane kako druge zajednice imenuju jezik kojim neka zajednica govori (Solak 2014: 16). Početke standardizacije jezika autorica smješta u vrijeme vladavine Topal Osman-paše i perioda tzv. tanzimatskih reformi. Kao zaseban izvor za praćenje procesa standardizacije uzimaju se *Salname*, odnosno Službeni glasnici / godišnjaci Vilajetske uprave⁵. Izdavanje salnama je bilo povezano s reformama koje je turska vlast poduzela u drugoj polovini XIX vijeka. Valja istaći da su salname izdavane i tokom austrougarske uprave, a u vremenu od 1866. do 1878. godine štampano je ukupno 13 salnama (Nurudinović 1961: 259–261). Govoreći o nominaciji jezika u časopisu *Bosna*, autorica obrađuje samo prvo godište ovog časopisa (1866. godina), gdje bilježi naziv *bosanski jezik* (pored turskog), zatim naziv *srpski jezik* (u broju 67. iz 1867. godine) (Solak 2014: 79–82). Govoreći o ovom članku, autorica navodi da “budući da se u crkvenom oglasu spominje i naziv ‘srpski jezik’, moglo bi se pretpostaviti da uređivačka politika lista nije imala ništa protiv da se pored zvaničnog jezika

⁵ O bosanskim salnamama pogledati Nurudinović 1961.

Vilajeta, bosanskog jezika, u privatnoj sferi života, koriste i neki drugi nazivi za jezike, prema želji govornika” (Solak 2014: 81). To bi značilo da je naziv *srpski jezik* bio samo upotrebljavan u privatnoj sferi, a ne u javnoj komunikaciji, što ne odgovara stanju u građi. Naziv *srpski jezik*, kao i *bosanski jezik* bile su jedne od etiketa koje su se koristile za naziv jezika u časopisu *Bosna*. Ti nazivi se nisu koristili u privatnoj sferi, već u javnom glasilu vilajetske uprave. Isto tako, u ovom periodu, uredništvo časopisa *Bosna* ni u jednom nama poznatom članku nije iskazalo vlastiti stav o jezičkom pitanju u Bosni i Hercegovini, uključujući i pitanje nominacije jezika.

Rad Alena Kalajdzije (2016) o počecima standardizacije bosanskoga jezika govori o “pomjeranju granice službene upotrebe jezika na prostoru današnje Bosne i Hercegovine i historijskog terena Bosanskog vilajeta” (Kalajdzija 2016: 40). To znači da je početak standardizacije naporendan s počecima djelatnosti Vilajetske štamparije, čime se godina otvaranja Vilajetske štamparije (1866) uzima kao “početna godina upotrebe standardnog jezika” (Kalajdzija 2016: 46). Govoreći o ulozi časopisa *Bosna* u tom periodu, Kalajdzija navodi da ovaj časopis izlazi na turskom i bosanskom jeziku. Neobičan značaj autor pridaje pjesmi *Pozdrav od gospodina hodže Mehmed-Emin-Efendije*, koja je objavljena u prvom broju časopisa *Bosna* 1866. godine⁶, navodeći da je pojava ovog teksta od “velike važnosti i za fenomen početaka uvođenja bosanskog jezika u zvanični prostor bosanskog vilajeta i to direktno kroz zvanične organe ovog državnog tijela – a to je u ovom slučaju njegovo glasilo: časopis *Bosna* (...)” (Kalajdzija 2016: 44). S književnojezičkog stanovišta ova pjesma je značajna jer, zajedno s još nekolicinom sličnih, predstavlja “jedan od prvih tekstova ovdašnjih Muslimana objavljen na narodnom jeziku i nearapskim pismom, ćirilicom” (Memija 2001: 215–216). Ipak, pitanje jezičkog izraza ove pjesme ni tim se ne iscrpljuje, jer s obzirom na bilingvalni i bigrafijski karakter lista *Bosna*, u istom ovom broju “javlja se i turska inačica pjesme, što već na samom početku postavlja i pitanje na kojem je od ovih dvaju jezika pjesma izvorno napisana, odnosno koja je njezina verzija primarna – bosanska ili turska?” (Kodrić

⁶ “Pozdrav gospodina hodže Mehmed-Emin-Efendije”, *Bosna* I/1866, 1, str. 4. (u daljem tekstu skraćeno MEP)

2018: 130). Pri tome se navodi da je turska verzija ispjevana u formi tariha, dok je u bosanskom slučaju “u pitanju tekst bez većih estetskih vrijednosti, odnosno tekst čijem književnom karakteru doprinosi prvenstveno tek njegova naglašena metaforika i ritmovano-ritmizirana stihovana forma u nesimetričnom desetercu, a kojom se tekst formalno raščlanjuje od svakodnevne upotrebe jezika, i tako zadobiva izvjesna, opet prvenstveno formalna poetska obilježja” (Kodrić 2018: 133). U jezičkom pogledu, u pjesmi primjećujemo ostatke etimološkog pravopisnog principa *biser-redke niže* (MEP, 4), a druga značajna jezička crta je nestabilnost refleksa jata, odnosno miješanje ekavskog i ijekavskog refleksa: *Sjenka cara po Bosni se pruža* (MEP, 4), a u sljedećem stihu: *Novog goda procveta joj ruža* (MEP, 4). Ovakva slika odgovara jeziku časopisa u cjelini, jer se “u pravopisu miješaju fonološki i morfološki princip pisanja” (Čedić 1981: 257), a “kolebanje u smislu distribucije *ije/je* u dugim i kratkim slogovima (...) više je probijanje piščevog ili urednikovog idiolekt (...)” (Kuna 1981: 32). Dakle, jezik ove pjesme predstavlja primjer predstandardnog književnojezičkog izraza kakav je bio upotrebljavan u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine.

Shvatanje jezika u časopisu *Bosna*

Pitanje jezika i pisma u časopisu *Bosna* je veoma složeno, jer je časopis konstruiran kao dvojezični i dvografijski časopis. To je svakako moralo imati utjecaja i na jezik kojim je časopis pisan, zatim na predstavljanje jezika i jezičkih pitanja u tekstovima i na koncu na pitanje nominacije jezika u časopisu. Isto tako, u ovoj dvojezičnoj i dvografijskoj prirodi lista može se vidjeti i utjecaj na početke standardnojezičkih procesa u tom periodu, jer oni su, osim pitanja nominacije jezika neminovno obuhvatali i pitanje pisma, odnosno pravopisa. Utisak je da je ta bilinvalna i bigrafijska priroda lista prihvatana kao prirodno stanje, kao nešto što odgovara sociokulturnim uvjetima u tom trenutku. S današnjeg stanovišta ona se posmatra kao svojevrsan prelaz i okretanje od orijentalno-islamske ka zapadnoevropskoj pismenosti i kulturi, koje će se u punoj mjeri iskazati nakon 1878. godine, pri čemu treba imati u

vidu da se takav prelaz nije dogodio odjednom, već se događao vrlo postepeno, o čemu može svjedočiti čak i razvoj štampe u austrougarskom periodu.

Drugo pitanje koje se postavlja u vezi s jezikom *Bosne* je pitanje odnosa između tekstova na turskom i bosanskom jeziku, koje je značajno kada se ima u vidu činjenica da je “prevodilac turskog teksta na naš jezik bio za sve vreme Miloš Mandić, poznat pod imenom Miloš Novinar” (Kruševac 1978: 42), a “pri prevođenju turskog teksta (...), Mandiću su, makar samo kratko vreme pomagali Niko S. Kraljević, prevodilac s turskog, i Jovan Džinić, urednik prvog Bosanko-srpskog kalendara za 1869. godinu” (Kruševac 1978: 45). Svakako da je jezički izraz ovih prevodilaca i Mandića, kao urednika lista morao imati utjecaja na jezik časopisa u cjelini.

Jezičko pitanje u časopisu *Bosna* nije se postavljalo kao zasebno pitanje, zbog samog karaktera lista (službeni, zvanični list), zbog vijesti koje su u njemu objavljivane (zakoni, odluke, imenovanja i razrješenja, obavještenja, prevedeni tekstovi iz evropskih i turskih novina tog vremena), ali i zbog ambijenta i vremena u kojem je list izlazio. Turska uprava u to vrijeme je odlučila da prihvati realno stanje na terenu. Ona je time stvorila neophodne uvjete da se različiti jezički identiteti eksponiraju u javnom prostoru. Ti uvjeti su: formiranje Vilajetske štamparije, reforma obrazovanja i pisanje udžbenika, pokretanje listova i časopisa, donošenje i objavljivanje zakona, odluka, naredbi kojim se reforme provode u djelo. Neki od tih zakona i akata, poput onih o formiranju određenih obrazovnih ustanova u Bosanskom vilajetu samo posredno su govori-
le i o jeziku. U takvim okolnostima jezičko pitanje nije bilo u prvom planu. Kao ilustraciju možemo navesti objavu akta o osnivanju činovničke škole “Sahab-mehtebi” u Sarajevu.⁷ Ovaj akt ima sedam članova, a u članu 2 se na spisku obaveznih predmeta navodi i bosanski jezik. Drugi primjer je preštampavanje uvodnika iz prvog broja *Sarajevskog cvjetnika*, još jednog značajnog časopisa koji je izlazio u ovom periodu (Kruševac 1978, Nogo 1981, Pejanović 1961, Šator 2004, Dizdar 2017).

⁷ “Vaša preuzvišenosti!”, *Bosna* II/1867, br. 50, str. 1. (U daljem tekstu skraćeno BČŠ= Bosna, činovnička škola)

Njegov urednik je bio Mehmed Šakir Kurtćehajić. List je počeo izlaziti 1868. godine. Uvodnik tog časopisa je preštampan u nastavcima u 135. i 136. broju *Bosne*⁸. Pred kraj tog uvodnog teksta govori se o jezicima na kojima će list biti štampan i navodi da će list biti štampan na srpskom jeziku. Vidimo da se u ovim tekstovima ne raspravlja ni o jeziku, ni o samoj nominaciji jezika, niti se daje bilo kakav urednički komentar u tom pogledu (što će biti praksa urednika časopisa iz kasnijeg, austrougarskog perioda), već se samo navode nazivi jezika onako kako su navedeni u tekstovima. Zbog toga već iz ovih primjera možemo vidjeti kako su u tekstovima iz samog časopisa *Bosna* od početka bile prisutne različite etikete za nominaciju jezika u Bosni i Hercegovini. Ovdje se o jeziku govori u kontekstu školstva i štampe, ali može se primijetiti da nema jedinstvenog stava po pitanju same nominacije jezika, već ona varira od slučaja do slučaja. Slično stanje će se nalazi i u drugim tekstovima u *Bosni* u ovom periodu. Ovi primjeri govore da nominacija jezika u tom periodu nije bila sistemska ni jedinstvena, čak ni u časopisima koji su pokretani na istom mjestu (u Vilajetskoj štampariji) i uz blagoslov Vilajetske uprave. Urednici u časopisu *Bosna* nisu se opredjeljivali za jednu određenu nominaciju jezika, već su u svom časopisu samo štampali tekstove u kojima je nominacija jezika bila raznolika. Konkretno, u povodu pojave *Sarajevskog cvjetnika*, uredništvo *Bosne* uz osnovne podatke o listu, samo navodi da će prenijeti uvodni članak: (...) *uvod mu ovdje čitaocima saopštavamo, čestitajući urednicima istoga to sretno preduzeće* (BSC, 4). Vidimo da je opaska uredništva vrlo generalna i da ni u kojoj mjeri ne dovodi u pitanje samu nominaciju jezika u časopisu *Sarajevski cvjetnik*. Sve to upućuje na generalni zaključak da se jezička politika turske administracije u Bosni i Hercegovini šezdesetih godina XIX vijeka “temeljila na poštivanju jezičke zbilje i konfesionalnih (nacionalnih) osobitosti” (Okuka 1991: 50).

⁸ “Veselo pozdravljamo novo vrijeme”, *Bosna* IV/1869, br. 135, str. 4. i br. 136, str. 1–2. (u daljem tekstu skraćenica BSC= *Bosna*, *Sarajevski cvjetnik*). Vidjeti i Dizdar 2017, str. 87.

Tekstovi

Tekstovi koji čine osnovni korpus za ovaj rad su žanrovski veoma heterogeni, iako pisani ujednačenim jezikom i stilom. Ovdje će biti predstavljeni po svojim tematskim karakteristikama. Najprije su tu obavještenja, kao naprimjer tekst u kojem se izvještava o pokretanju časopisa *Bosanski vjestnik*⁹. Sljedeći tekst sličnoga sadržaja je uvod iz *Sarajevskog cvjetnika*, koji je časopis *Bosna* prenio u cjelini.¹⁰ Narednu grupu tekstova čine administrativno-pravni tekstovi kojima pripadaju tekst Zakona o činovničkoj školi donesenog u maju 1867. godine.¹¹ Ovoj grupi pripada i tekst Zakona za opštu prosvetu iz 1869. godine.¹² Ovi propisi su obično objavljivani na prvoj stranici časopisa, u rubrici Vilajetske vijesti, koja je služila vlastima “da istakne važnije rezultate koje reformisana uprava postiže na raznim područjima, pored ostalog i u oblasti prosvete i kulture” (Kruševac 1978: 47).

Sljedeću grupu tekstova čine pisma osmanskih velikodostojnika upućivana zvaničnicima Bosanskog vilajeta. Najprije je tu pismo velikog vezira vladi Bosanskog vilajeta od 28. februara 1872. godine, objavljeno u cijelosti.¹³ Ovamo ide i prepričan tekst pisma sandžackog mutesarifa (oblasnog načelnika) hrišćanskim buntovnicima u pljevaljskom kadiluku iz 1875. godine.¹⁴ Tu je i tekst o imenovanju činovnika koji će pisati presude građanskih sudova.¹⁵ Ova imenovanja su povezana s odlukom tadašnjih vlasti da se presude sudova pišu na jeziku koji narod razumije. Zbog toga su u upravu i sudstvo bili zapošljavani činovnici koji razumiju i turski i bosanski jezik. Takav je slučaj bio i u građanskim sudovima na teritoriji Bosanskog vilajeta.

⁹ “Prije ovih novina (...)”, *Bosna I*/ 1866, br. 3, str. 4. (u daljem tekstu BP)

¹⁰ Vidjeti bilješku 13.

¹¹ “Vaša preuzvišenosti”, *Bosna II*/ 1867, br. 50, str. 1 (u daljem tekstu BČŠ)

¹² “Zakon za opštu prosvjetu”, *Bosna IV*/1869, br. 169, str. 4, br. 170, str. 1, br. 171, str. 4, br. 172, str. 4. (u daljem tekstu BZP)

¹³ “Pismo došavše od strane velikog vezira (...)”, *Bosna VII*/1872, br. 303, str. 1. (u daljem tekstu skraćenica BPV)

¹⁴ “Iz pisma mutesarifa novopazarskog sandžaka (...)”, *Bosna X*/1875, br. 492, str. 1. (u daljem tekstu skraćenica BPM)

¹⁵ “Da bi se presude od strane građanskijeh sudova (...)” *Bosna XI*/1876, br. 497, str. 1 (u daljem tekstu skraćenica BGS)

Na koncu, u našem korpusu izdvajaju se i tekstovi koji govori o općenitom značaju opismenjavanja i poznavanja jezika. Takav je tekst “Svoj mladeži otomanskoj”¹⁶. Radi se o tekstu koji je preštampan iz jedanaestog broja carigradskog omladinskog lista “Mumeiz”, koji “mlađi naraštaj poziva da svaku međusobnu mržnju zbog vjerezakona odbaci, i da se međusobno ljubi” (BSM, 4). Između ostaloga, i u ovom tekstu se govori o jeziku, ali o odnosu prema osmanlijskom jeziku, kao zvaničnom jeziku Osmanskog Carstva. Tu je i tekst o značaju opismenjavanja i važnosti vještine pisanja, koji je napisan kao poruka jednog učitelja učeniku koji “pismo neumije.”¹⁷ U tekstove općenitog karaktera spada i dopis iz Mostara, u kojem se govori o posjeti valije Hercegovini.¹⁸

U svim ovim tekstovima o jeziku se ne govori direktno, već se jezičko pitanje tretira redovno u okviru neke druge problematike (političke, administrativne, prosvjetne). Međutim, ovi tekstovi su važni kao ilustracija tadašnjeg shvatanja jezika u Bosanskom vilajetu, koje se razlikovalo od današnjeg shvatanja ovog fenomena.

Nazivi za jezik

Već u prvom godištu časopisa, godine 1866, u tekstu o časopisu *Bosanski vjestnik* pojavljuje se naziv *bosanski jezik*. U tekstu se kaže da su prije *Bosne* “počele ovdje u Sarajevu izlaziti jedne novine pod imenom ‘Bosanski Vjestnik’ samo na **bosanskom jeziku** (...)” (BP, 4). U literaturi također čitamo da se ovaj naziv, između ostalog, “koristio i u prvim bosanskohercegovačkim listovima” (Stančić 1991: 107). Izlazak prvog broja *Bosne* komentarisao je i Ignjat Sopron, zemunski štampar koji je došao u Sarajevo u proljeće 1866. kakao bi osnovao Vilajetsku štampariju. U sedmom broju *Bosanskog vjestnika* od 31. maja 1866, Sopron donosi bilješku o pokretanju lista *Bosna*, u kojoj pored općih podataka o listu i njegovu karakteru daje i komentar o jeziku, navodeći da “ po carskoj naredbi treba u svakom vilajetu, koji je god organizovan

¹⁶ “Savjet svoj mladeži otomanskoj”, *Bosna* V/1870, br. 178, str. 4. (u daljem tekstu skraćeno BSM)

¹⁷ “Iz Varne”, *Bosna* X/1875, br. 480, str. 4. (u daljem tekstu skraćeno BIV)

¹⁸ “Iz Mostara dopis”, *Bosna* V/1870, br. 187, str. 1. (u daljem tekstu skraćeno BIM).

po ustavnom zakonu vilajetskom, da izlaze zvanične novine na turskom i **odnosnom zemaljskom jeziku**” (Kruševac 1978: 46). Dakle, pitanje nominacije jezika u Bosni bilo je predmet pisanja i drugih časopisa u tom periodu, no vidimo ovdje da Sopron upotrebljava neutralnu nominaciju za jezik, iako je prilikom pokretanja Bosanskog vjestnika samo mjesec dana ranije naveo da će list biti štampan na srpskom jeziku, što govori o tome da “Sopron u nacionalnom pitanju nije kazivao svoje mišljenje, nego se priklanjao, prilagođavao zvaničnim shvatanjima (...)” (Kruševac 1978: 32). U drugom godištu *Bosne*, godine 1867, objavljen je tekst pravila novoosnovane činovničke škole u Sarajevu. U paragrafu 2. pravila navodi se spisak predmeta koji će se izučavati u školi: “U ovoj školi traje učenje dvije godine dana, a potrebni predmeti jesu: Istorija, zemljopis, jezici: arapski, persijski i **bosanski**” (BČŠ, 1). Iste godine, u broju 67, u tekstu pod naslovom „Poziv za učitelja u sarajevskoj pravoslavnoj općini“ nalazimo naziv **srpski jezik**. U pozivu se navodi da je potrebno da učitelj “zna srpski i italijanski jezik”, te da je “dobar pjevac za crkvu”, (Solak 2014: 81). Godine 1869, u 135. i 136. broju časopis *Bosna* je u dva nastavka prenio uvodnik iz novopokrenutog časopisa *Sarajevski cvjetnik*. U tom uvodu se govori i o jeziku kojim će časopis biti štampan: *Da bi ga više našijeh zemljaka čitati i razumjeti mogli, izdajemo ga na turskom i srpskom jeziku* (BSC, 2). Tu se opet pojavljuje etiketa srpski jezik. Zakon za opštu prosvetu iz 1869. godine, štampan u tri nastavka u 170, 171. i 172. broju lista, u paragrafu 29 propisuje da će se nauke objašnjavati “**onijem jezikom, kojim narod u kom mjestu govori**”. Isti paragraf, navodi da “u nemuslimanskijem ruždijama predava će se u mjesto arapske i persijske gramatike, gramatika **narodnoga jezika**” (BZP, 1). Vidimo da se ovdje sada pojavljuju neutralne, nenacionalne etikete za naziv jezika. Naziv jezika se daje opisno, ali se značenje može podvesti pod sintagmu narodni jezik, pri čemu se taj narodni jezik izjednačava s govornim jezikom sredine u kojoj se škola nalazi. U paragrafu 68 istog zakona opet nalazimo neutralnu, opisnu, nenacionalnu etiketu za jezik. Ovaj put se govori o jeziku u ženskim preparandijama, a u spisku predmeta nalaze se “Znanja o vjerozakonu, Gramatika turskog jezika, Pisanje, **Dotični jezik**”, uz napomenu da “ovi će se predmeti na **sopstvenom jeziku** učiti” (BZP, 4). Ovdje opet

vidimo preferiranje neutralnih i opisnih etiketa za naziv jezika. Godine 1870. u 178. broju *Bosne* prenesen je tekst iz carigradske štampe u kojem se govori da je važno učiti osmanlijski jezik i da “nije pametno učiti druge jezike ne naučivši **jezik svoje zemlje**”, odnosno “pogrješno je nenaučivši **osmanlijski jezik**, učiti stranske jezike” (BSM, 4). Tekst je prenesen uz opasku uredništva da ovaj tekst pokazuje da njegov pisac “ljubi napredak naroda” i stoga je veoma koristan i za bosanske čitaoce. Očigledno je da se radi o tekstu koji je preveden s turskog jezika, a uredništvo je time željelo da pokaže da je jezičko pitanje jednako bilo važno i u samom centru, koliko i u Bosni, na periferiji Osmanskog Carstva. Pitanje odnosa prema osmanlijskom turskom jeziku u Bosni je dosta složeno i još uvijek neistraženo, iako je poznato da je veliki broj naših ljudi tokom čitavog perioda turske vladavine u Bosni i Hercegovini pisao književna i neknjiževna djela na orijentalnim jezicima. Ipak, to stvaranje “nije moglo bitnije utjecati na jezičke tokove vlastitog jezika” (Šator 2004: 16). Iste, 1870. godine, u 187. broju časopisa, štampan je i dopis iz Mostara, u kojem se govori o posjeti valije Hercegovini. U tom tekstu također nailazimo na neutralnu etiketu za naziv jezika: “Premda **naš jezik** nije u stanju iskazati naše blagodarnosti osjećanje, koje u srcu nosimo niti je naše znanje do toga stepena došlo da to sve opišemo, ipak vas molimo, da ovo naše pismo u vaš poštovani list primite, i svijetu ga pred oči iznesete” (BIM, 1). Ova etiketa **naš jezik** na neki način predstavlja “supstituent i antonim preskribiranim i oktroiranim nazivima” (Stančić 1991: 105). Pri tome se smatra zapravo da ovi neutralni termini zamjenjuju nacionalno markirane termine za naziv jezika. U pismu velikog vezira vilajetskoj vladi iz 1872. godine, u kojem obavještava da je odluka o taksama na tapije za naslijeđeno zemljište “na raznim jezicima razaslata” u sve dijelove carstva, a za Bosanski vilajet je “napisana na turskom i **slavenskom jeziku**” (BPV, 1). Zvanični akti za Bosnu, kako vidimo, paralelno su pisani na turskom i na domaćem jeziku, što je bila tadašnja jezička stvarnost. Naziv slovenski ili slovinski jezik nalazimo kod franjevačkih pisaca (Stančić 1991: 107). Međutim, u pismu mutesarifa novopazarskog sandžaka Munab-paše¹⁹ iz 1875. go-

¹⁹ Riječ *mutesarif* je arapskog porijekla i znači: okružni načelnik, oblasni načelnik (Jahić 1999: 376), (Škaljić 2015: 479)

dine u kojem se govori o lojalnosti hrišćanskog stanovništva Brezovske i Vraneške nahije u Bjelopoljskom kadiluku osmanskoj vlasti, navodi se da su predstavnici naroda “predali prije nekoliko dana preko svojih muhtara na **hrvatskom jeziku** jedan arzuhal”²⁰ (BPM, 1). Vidimo da je ovdje prisutna etiketa **hrvatski jezik**. Treba reći da je sadržaj pisma prepričan u obliku teksta u časopisu, pa je moguće da je ova etiketa tekstopiščev izbor. U jedanaestom godištu lista, 1876. godine nalazimo tekst u kojem se govori o tome da je potrebno u sudu zaposliti činovnike koji razumiju i turski i bosanski jezik, kako bi se dokumenti mogli neometano otpravljati strankama. U tekstu se kaže da je ovo potrebno “da bi se presude od strane građanskijeh sudova izdajuće se s jedne strane pisale **bošnjačkim jezikom koji svak razumije**”, potrebno je “u sudovima angažovati po jednog pisara, koji umije pisati turski i **bošnjački**” (BGS, 1). U ovom tekstu vidimo da je zvanična vlast smatrala bilingvalnu jezičku situaciju kao prirodnu i uobičajenu u to doba u Bosni i Hercegovini. S druge strane, ovdje nalazimo na etiketu **bošnjački jezik**, koja je bila prisutna i u vrijeme turske uprave, ali i kasnije u periodu austrougarske vladavine. Ovdje je zanimljivo navesti da je bošnjački jezik “prevodni sinonim koji se koristi za sintagmu ‘bosanski jezik’ (Solak 2014: 80). Međutim, ne može se prihvatiti obrazloženje u literaturi koje kaže da u časopisu *Bosna* u tekstu na turskom jeziku imamo oblik bošnjački jezik, koji se u tekstu na našem jeziku prevodi kao bosanski (Solak 2014: 80–81), jer ovdje etiketu **bošnjački jezik** nalazimo u tekstu časopisa pisanom na domaćem jeziku, iako je moguće da je i ova etiketa sam izbor prevodilaca i pisca novinskoga teksta ili djelo cenzure, što je također teško dokazati.

Imajući sve rečeno u vidu, možemo zaključiti da se u tekstovima iz časopisa *Bosna* u posmatranom periodu mogu naći sljedeći nazivi za jezik:

- a) nacionalno markirani nazivi: *bosanski jezik*, *srpski jezik*, *srbski jezik*, *hrvatski jezik*, *bošnjački jezik*
- b) nacionalno nemarkirani naziv: *slavenski jezik*

²⁰ Riječ *muhtar* je arapskog porijekla i znači: straješina mahale, sela, knez (Jahić 1999: 371), (Škaljić 2015: 470) a *arzuhal* je isto riječ arapskoga porijekla i znači: molba, predstavka (Jahić 1999: 96), (Škaljić 2015: 100).

- c) neutralni i opisni nazivi: *onaj jezik kojim narod govori, narodni jezik, dotični jezik, sopstveni jezik, jezik svoje zemlje, naš jezik*

Disturbucija ovih naziva u tekstovima također je različita. U zvaničnim zakonskim aktima nerijetko se, pored nacionalno markiranih, nalaze opisni i neutralni nazivi za jezik, dok u prevedenim tekstovima s turskog ili u tekstovima koji govore o domaćim, svakodnevnim temama možemo naći nacionalno markirane nazive. Isto tako, tekstovi o jeziku u ovom časopisu govore i o odnosu između osmanskog jezika i jezika u pokrajinama, ali govore i o općim pitanjima, kakva je naprimjer jezička kultura, opismenjavanje i drugo. Također, posebno pitanje je i utjecaj srpske jezičke tradicije, odnosno intervencija urednika i vlasnika lista. Sve ovo odražava veoma složenu sociolingvističku situaciju u Bosanskom vilajetu u posljednjoj deceniji vladavine Osmanskog Carstva u Bosni i Hercegovini.

Zaključak

Nazivi jezika u časopisu *Bosna* posljednje decenije osmanlijske vladavine u Bosni i Hercegovini pokazuju da je u to doba, zahvaljujući reformama provedenim u različitim oblastima društvenog života, odnos osmanlijske politike prema jezičkoj problematici u Bosni i Hercegovini bio tolerantan. U knjigama i časopisima koje je štampala Vilajetska štamparija vidjele su se tadašnje jezičke tendencije, koje su govorile u prilog počecima okretanja od orijentalnoga književnojezičkog nasljeđa. Stječe se dojam da tadašnja vlast nije imala strogo profiliranu jezičku politiku, a samim tim nije ni utjecala na određena pravopisna rješenja, pa ni rješenja u pogledu naziva jezika, kao što će to biti slučaj u vrijeme austrougarske uprave. Ona je dozvoljavala da svako ko piše imenuje jezik onako kako je njemu najbliže.

Zbog toga je prisutno i šarenilo u pogledu naziva jezika, što je zavisilo od mnogih vanlingvističkih faktora: ko piše tekst, kome je tekst namijenjen, ko je urednik časopisa, ko je prevodilac tekstova s turskog na bosanski jezik itd. Treba istaći da bilingvalna (turski i bosanski jezik) i bigrafijska (arebica i ćirilica) priroda lista *Bosna* možda najbolje opisuje

tadašnju jezičku situaciju u cjelini, koju karakterizira početak razvoja svijesti o odmicanju od orijentalne književno-jezičke paradigme i okretanje ka modelu pismenosti na maternjem jeziku i ćirilickom i latiničkom pismu. S druge strane, ova situacija se posmatrala kao prirodno stanje.

Kad je riječ o samim tekstovima u kojima se govori o nazivu jezika u ovom časopisu, onda treba istaći njihovu tematsku raznolikost. Nazivi za jezik kojim se govori u Bosni i Hercegovini u ovim tekstovima pojavljuju se u tri vida: nacionalno markirani nazivi, nacionalno nemarkirani i opisni nazivi. *Bosanski jezik* je bila jedna od etiketa kojom se imenovao jezik u časopisu *Bosna* u posmatranom vremenskom periodu. Prvi bosanskohercegovački listovi i časopisi (*Bosna*, *Sarajevski cvjetnik*, *Bosanski vjestnik* i drugi) imaju izuzetan značaj za procese standardizacije bosanskog jezika, a građa u njima nam pruža ne samo uvid u konkretan književnojezički izraz kojim su pisani tekstovi u tim časopisima, već i uvid u shvatanje jezika u tom periodu. Produkcija Vilajetske štamparije bila je značajna za domaću pismenost, zajedno s nizom udžbeničkih i drugih djela u okviru alhamijado književnojezičke tradicije, u kojima je naziv *bosanski jezik* bio prisutan dosta dugo.

Bibliografija

Izvori

Anonim [Mehmed Emin efendija] (1866): “Pozdrav gospodina hodže Mehmed-Emin-Efendije”, *Bosna* I/1866, 1, 4. #bez potpisa

Anonim (1866): “Prije ovih novina (...)”, *Bosna* I/ 1866, 3, 4. # bez potpisa

Anonim (1867): “Vaša preuzvišenosti”, *Bosna* II/ 1867, 50, 1 #bez potpisa

Anonim [Mehmed Šakir Kurtćehajić] (1869a):“Veselo pozdravljamo novo vrijeme”, *Bosna* IV/1869, 135, 4. #bez potpisa

Anonim [Mehmed Šakir Kurtćehajić] (1869b):“Veselo pozdravljamo novo vrijeme”, *Bosna* IV/1869, 136, 1–2. # bez potpisa

Anonim (1869): “Zakon za opštu prosvjetu”, *Bosna* IV/1869, 169–172, 4. #bez potpisa

- Anonim (1870): "Savjet svoj mladeži otomanskoj", *Bosna* V/1870, 178, 4. # bez potpisa
- Anonim (1870): "Iz Mostara dopis", *Bosna* V/1870, 187, 1. #bez potpisa
- Anonim (1872): "Pismo došavše od strane velikog vezira (...)", *Bosna* VII/1872, 303, 1. # bez potpisa
- Anonim (1875): "Iz Varne", *Bosna* X/1875, 480, 4. # bez potpisa
- Anonim (1875): "Iz pisma mutesarifa novopazarskog sandžaka (...)", *Bosna* X/1875, 492, 1. #bez potpisa
- Anonim (1876): "Da bi se presude od strane građanskijeh sudova (...)" *Bosna* XI/1876, 497, 1. #bez potpisa

Literatura

- Čedić, Ibrahim (1981): "Fonetske osobine lista 'Bosna'", u Kuna, Herta (ur.): *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Radovi Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, knjiga VIII, Sarajevo, 257–267.
- Dizdar, Senada (2017): *Bibliografija Sarajevskog cvjetnika: prilog povijesti knjige*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Jahić, Dževad (1999): *Školski rječnik bosanskog jezika*, Ljiljan, Sarajevo.
- Kalajdžija, Alen (2016): "Počeci službene upotrebe bosanskog jezika", *Književni jezik* 27/ 1–2, Institut za jezik, Sarajevo, 33–55.
- Kalajdžija, Alen (2019): *Predstandardni idiom bosanske alhamijado literature*, Institut za jezik, Sarajevo.
- Kodrić, Sanjin (2018): *Studije iz kulturalne bosnistike*, Slavistički komitet, Sarajevo.
- Kruševac, Todor (1978): *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Kuna, Herta (1981): "Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine", u: Kuna, Herta (ur.): *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Radovi Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, knjiga VIII, Sarajevo, 9–134.

- Kuna, Herta (1991): “Neke osobine jezika časopisa turskog perioda u Bosni i Hercegovini (druga polovina XIX stoljeća)”, u: Okuka, Miloš; Stančić, Ljiljana (prir.): *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag DR Anton Kovač, München, 39–46.
- Memija, Minka (2001): “Štampa i pretpreporodni period bosansko-muslimanske književnosti”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, sv. 11, 19–20, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 215–220.
- Nakaš, Lejla (2005): “Kulturne prilike Bošnjaka u osmanskom periodu”, u: Monnesland, Svein (ur.): *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, 161–173.
- Nogo, Ljiljana (1981): “Fonetske, morfološke i leksičke osobine ‘Sarajevskog cvjetnika’”, u: Kuna, Herta (ur.): *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Radovi Instituta za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, knjiga VIII, Sarajevo, 139–241.
- Nurudinović, Bisera (1961): “Bosanske salname (1866–1878 i 1882–1883)”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 10–11, Orijentalni institut, Sarajevo, 253–265.
- Okuka, Miloš (1991): “Usvajanje Vukova jezika i pravopisa u administrativno-pravnim spisima turske administracije u Bosni i Hercegovini”, u: Okuka, Miloš; Stančić, Ljiljana (prir.): *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag DR Anton Kovač, München, 47–51.
- Pejanović, Đorđe (1961): *Bibliografija štampe BiH 1850–1941*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Solak, Edina (2014): *Rasprave o jeziku u Bosni i Hercegovini od 1850. do 1914. godine: sociolingvistički pristup*, Institut za jezik, Sarajevo.
- Staničić, Ljiljana (1991): “Jezička politika i nominacija jezika u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave”, u: Okuka, Miloš; Stančić, Ljiljana (prir.): *Književni jezik u Bosni i Hercegovini od Vuka Karadžića do kraja austrougarske vladavine*, Slavica Verlag DR Anton Kovač, München, 99–119.

- Šator, Muhamed (2004): *Bosanski / hrvatski / srpski jezik u BiH do 1914*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar.
- Škaljić, Abdulah (2015): *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku: Fototipsko izdanje prema VI izdanju Svjetlosti, Sarajevo 1989*, Dječija knjiga – Prometej, Sarajevo–Novi Sad.
- Šljivo, Galib (2016a): *Bosna i Hercegovina 1861–1869*, Edicija Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878, knjiga 6, Planjax komerc, Tešanj.
- Šljivo, Galib (2016b): *Bosna i Hercegovina 1869–1878*, Edicija Historija Bosne i Hercegovine 1788–1878, knjiga 7, Planjax komerc, Tešanj.
- Tanasić, Sreto (2005): “Jezik štampe do 1918. godine”, u: Monnesland, Svein (ur.): *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, 345–364.
- Tepić, Ibrahim (1998): “Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine”, u: Imamović, Enver et.al: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 173–222.

Language Nomination in Magazine “Bosna” from 1866 to 1878

Summary: The paper discusses language nomination in magazine *Bosna* from 1866 to 1878. That was the period marked by activity of Vilajetska štamparija and magazine *Bosna* was the official political paper. There were various texts in the newspaper: newspaper, administrative-legal, informative, as well as literary ones. In the observed period, the language is discussed in the magazine indirectly, within the framework of some other, wider topics. We find three types of language names in the materials: nationally marked, nationally unmarked, and neutral and descriptive names. Although not at the very beginning, the Vilajet administration otherwise led a more flexible language policy, i.e. it recognized the situation it found, which corresponded to the sociocultural conditions of that time. This is why the colorfulness of language nomination is present. The texts in the new magazine in the observed period testify to the beginnings of a turn away from oriental literary and linguistic heritage towards creativity in the native language and script.

Keywords: magazine *Bosna*, language nomination, Vilajet administration, sociolinguistics, Bosnian language